

חיתה המשפחה רק פתרון, שהחברה יצרה עבור הבודד, מה זכות יש למישהו להתערב בה?!

ד. האשה במוקד המשפחה

כבר הבלטנו את מטרות המשפחה היהודית בקיום מצות פרו ורבו וביצירת השלמות ע"י הקשרים האמיתיים - הרוחניים - בין איש לאשתו. האשה היא העמוד המרכזי למטרות אלו, ומכאן מעמדה של האשה כעמוד התווך בבית - במשפחה. על הפסוק (בראשית כד, טז) "ויביאה יצחק האוהלה שרה" דורש המדרש (בראשית רבא ס):

את מוצא, כל ימים שהיתה שרה קיימת, היה ענן קשור על אוהלה. וכיון שמתה, פסק אותו הענן. כיון שבאת רבקה, חזר אותו הענן. כל ימיה שהיתה קיימת, היו דלתות פתוחות לרווחה. כיון שמתה שרה, פסקה אותה רווחה. וכיון שבאת רבקה, חזרה אותה הרווחה. כל ימים שהיתה שרה קיימת, היתה ברכה מושלכת [קיימת] בעיסה, והיה הנר דולק מלילי שבת ועד לילי שבת באוהלה. וכיון שמתה, פסקו. כיון שבאת רבקה, חזרו.

כל הדברים שהמדרש מפרט הם סמלים. ענן הוא סמל לשכינתו של הקב"ה - לרוחניות. כשיש שלמות אמיתית של משפחה, יש תוכן רוחני בבית. דלתות פתוחות לרווחה הם סמל למעשה החסד הנעשים בבית - הכנסת אורחים, בית פתוח, עזרה לזולת, יחסים חברתיים אמיתיים וכו'. ברכה בעיסה היא סמל לכלכלת הבית, לשפע החומרי שמביא לידי שלמות וביטחון. נר דולק הוא סמל לתורה, כלומר לבית שמתקיים ברוח התורה והמצוות, והוא אף סמל לשמחה ששרויה בבית.

את כל הדברים הללו, הנחוצים לאותה שלמות ששמה "משפחה", הביאה האשה שרה. אברהם, על אף שהיה גדול האומה, הוא לבדו לא יכול היה להביאם. ברור אפוא מה תרומתה של האשה במסגרת המשפחה. עד כמה עמוקה השפעת האשה על עיצוב אופיו ומעשיו של הבעל, ומכאן על כל הבית - המשפחה, נוכל ללמוד מדברי המדרש (בראשית רבא יז):

מעשה בחסיד אחד, שהיה נשוי לחסידה אחת, ולא העמידה בנים. עמדו והתגרשו זה מזו. הלך ונשאה לרשעה אחת, ועשתה אותו רשע. הלכה זו ונישאה לרשע אחד, ועשתה אותו צדיק. הרי שהכל מן האשה.

אסתר אזולאי

שלוש זקנות / שלונסקי

בערב האפר על יד הבית הלבן
יושבות שלש זקנות וצופיות אל נכחן.
והס סביב.
כאלו במעופו קפא פתאם העיט.
שלש זקנות יושבות על יד הבית.

ומי־שהוא דומם סורג מעל ראשן
פזמק כחל בנסח הישן.
צניפת זהב באפק מתגוללת.
שלש זקנות ראו לפתע ילד.

שלש זקנות התעוררו פתאם
ונאנחו: מסכן... ודאי יתום...
ואחר נגשו, לטפוחו על הלחי.
הילד התבונן — והתפרץ בבכי.

ואחר־כך בא ליל כילד לא־מובן
שלש זקנות חמקו אל תוך הבית הלבן.
והס מסביב.

רק איזה עלבון עוד התחוגג כעיס
מעל לדף ספסל שנתרוקן על־יד הבית.

סוג השיר

השיר שלש זקנות הינו שיר חזותי¹ שבמרכזו תמונה וארוע. התמונה מעוצבת בשני הבתים הראשונים ובחלק מן הבית האחרון התמונה משתלבת בבתים שמהוים מסגרת לשיר.

התמונה

בבתים א"ב מעוצבת תחושה של קפאון וחוסר פעילות — שלוש זקנות יושבות באפס מעשה וצופיות אל נכחן. שקט מסביב, אך השקט מתוח ומאיים ומעוצב כעיס שקפא במעופו. מישהו סורג מעל הזקנות פזמק כחול, וכל זה מתרחש ברקע השקיעה בזמן הערב. בסוף בית ב ולקראת בית ג מתפוגגת תחושת הקפאון, ומתחילה פעילות אינטנסיבית — בסוף בית ד יופיע עלבון המתחוגג כעיס ויוצר מסגרת לשיר.

1. יעל שורץ - כל ברקי צבעונים. סימן קריאה 1973.

הארוע

המפנה מתרחש כאשר שלוש הזקנות ראו לפתע ילד (סוף בית ב), ואז מתחיל הארוע בבית ג, המקושר ומחובר לבית ב ע"י האנפורה שלוש זקנות, וכן ע"י המלה 'פתאום', המזכירה את המלה 'לפתע'. הקישור העקרי בין בית ג לבין בית ב הוא קשר עלילתי — בבית זה רואים את תגובת הזקנות לנוכח הופעת הילד. הזקנות ראו את הילד, ואז התעוררו פתאום, פעלו יחד, נאנחו יחד; הניחו הנחה משותפת, שהילד יתום, נגשו אליו כאיש אחד, וליטפוהו על הלחי.

פעולותיהן גררו תגובה קשה של הילד, שהתבונן והתפרץ בבכי. בכיו של הילד, שהתבונן והתפרץ בבכי, מניע את המשך העלילה, וכנראה כתוצאה מבכי זה הזקנות חמקו אל תוך הבית הלבן.

בית ג וחלק מבית ד הם בתי הארוע, גדושי פעילות, ובהם מתרחש הארוע.

המסגרת בשיר

מסגרת מתפתחת — התמונה המעוצבת בשיר משתלבת במסגרת. השיר הוא בן ארבעה בתים. בית ראשון ובית רביעי בני 5 שורות כל אחד, והבתים המרכזיים (ב-ג) בני 4 שורות כל אחד. החריזה בבתים א' וד' זהה.

במרכז הבתים א' וד' — שורה קצרה זהה — "והס סביב". בשורה זו בולטת גם אליטרציה של ס ו-ב.

בשני הבתים נזכרות מס' פעמים שלוש הזקנות, הבית הלבן ואיזכור העיט משותף לשניהם.

המסגרת בשיר זה אינה סטאטית, ואיננה חזרה גרידא על בית א, אלא המסגרת משתנה ומתפתחת.

בית א'	בית ג'
1. ערב אפור	ליל
2. כאלו במעופו קפא פתאום העיט	עלבון מתחוגג כעיט
3. שלוש זקנות יושבות	שלוש זקנות חמקו
4. הזקנות יושבות ליד הבית הלבן	הזקנות חמקו אל תוך הבית הלבן

שאלות

עיון בשיר מעלה מס' שאלות:

- מהו הבית הלבן?
- מדוע הזקנות הניחו כולן כאחת הנחה שהילד יתום? (מה פשר הנחה זו וכיצד הגיעו אליה?)
- במה התבונן הילד ומדוע פרץ בבכי?
- כיצד אפשר להסביר את פעילותן הנמרצת של הזקנות למראה הילד?

ומדוע לאחר שהילד בכה הן חמקו אל תוך הבית הלבן?

- מדוע הזקנות מופיעות כישות אחת ופועלות כך, והן חסרות יחודיות?
 - מדוע דווקא שלוש זקנות — מה זה מסמל?
 - מהו תפקיד המסגרת בשיר?
- כדי לענות על שאלות אלה נעניין בלשון הפיגורטיבית ובתשתיות שביסוד השיר.

לשון פיגורטיבית ותשתיות

בית ב פותח בשורה "ומישהו דומם סורג מעל ראשן". לאה גולברג כתבה מאמר על שיר זה² וטוענת, "שדמות הזקנות וחייהן עוברת את מהותן הריאלית". דומה שהיקום כולו הוא המשך חייהן, השמים נהפכים לפוזמק כחול, שמישהו, אותו מישהו המופיע ולעיתים בשירי שלונסקי "ככח עליון", עושה את מלאכת הידיים של הזקנות. לאה גולדברג מסבירה במאמרה, ש"צניפת זהב באופק מתגוללת" זוהי מטפורה לשקיעת השמש.

פעמיים מופיע בשיר דימוי לעיט. עיט הינו עוף טורף. במקורות העיט קשור במוות ובפגרים — "וירד העיט על הפגרים" (בראשית טו); "לעיט ציפור כל כנף... נתתיך לאכלה" (יחזקאל לו). גם בספרות מוכר לנו העיט כעוף מאיים המתקשר עם פגרים. בשירו של טשרניחובסקי עיט עיט³ "עיט עט עוגיות חוגיו תר עקבות טרפו". וזה דומה לאיזכור העיט שמתחוגג בשיר שלנו.

גם מטפורת "צניפת זהב מתגוללת" קשורה עם מוות.

א. מטפורה זו מסמלת שקיעה, ושקיעה הינה מטפורה למות. ראה שמש — רשב"ג.⁴

ב. השימוש במלה 'מתגוללת' מחזק קשר עם המות כ_שורש זה קשור לביטוי נסתם הגולל. גולל — זוהי אבן שהיו סותמים בה בימי קדם את פתח מערת הקברים החצובים בסלע (אהלות, ע"פ אבן-שושן ערך גולל). וכן אבן שמשמשת ככיסוי על דפנות הקבר החפור באדמה (אבן-שושן). במסכת שבת (קנב,ב) קיים דיון נרחב בענין גולל.

כמובן עיסוק בזקנות שבמרכז השיר קשור עם מות, וכן הזמנים שמופיעים — ערב, שקיעה ליל. ואפילו הצבעים אפור ולבן, המופיעים בשיר, מעלים אסוציאציות וקונוטציות למות.

תשובות

הדיון בתשתיות השיר והלשון הפיגורטיבית מצביעים על שדה סמנטי

- מאמר על שלוש הזקנות. מאזנים 1974-1973 עמ' 275-287.
- שאל טשרניחובסקי, כל השירים, שוקן תש"ג.
- שמש, שירי רשב"ג, מהדורת ביאליק-רבינצקי א', ת"א תקפ"ד/תרצ"ב.

של השיר שקשור במות. ומכאן אפשר להניח, ש'הבית הלבן' קשור קשר כלשהו עם בית הקברות. גם השורה החוזרת "והס סביב" מציינת שקט שאופיני כל כך לסביבה של קברים ומות.

ואכן, השקט, שמעוצב כעיט שקפא במעופו, מתוח ומאיים. נרקמת כאן אילוזיה של עיט שהופיע מעל הזקנות. יתכן שהעיט חשב שהגיע יומן, וציפה לעוט על פגריהן ולסעוד סעודתו. אך העיט קפא על מקומו, מרוב תמהון שהן עדיין חיות, והוא עומד במקומו ומחכה לרגע שבו יצאו הזקנות מן העולם.

דומה שהזקנות אינן חשות במתרחש מעל ראשן. הן ממשיכות לשבת ולצפות אל נכחן. לפתע הן רואות ילד. הנחתן שהילד יתום, יכולה להתפרש בשני אופנים:

1. פירוש על רקע פסיכולוגי — גם אם נניח שהזקנות לא מודעות קוגניטיבית למות שנירקם סביבן, הרי באופן תת הכרתי הן יודעות וחשות שיומן קרב, והן משליכות את מצבן ובעייתן על הילד.
2. בהנחה שהבית הלבן קשור בבית קברות, יתכן שבהנחת הזקנות שהילד יתום יש תשובה לתמיהה מה עושה הילד בערב בסביבה הזאת. וההנחה שלהן היא, שאם הגיע למקום זה, הוא יתום.

לשאלה במה התבונן הילד ומדוע פרץ בבכי ניתן להתייחס במספר אופנים:

- א. הילד מתבונן מן הסתם בזקנות מתוך תמהון ופחד; ואולי גם תוך בחילה מפני הזקנה (לאה גולדברג)
- ב. אפשרות נוספת: הילד התבונן בתמונה שעוצבה במהלך השיר — בעיקר בבתים א"ב.

השיר לא יכול לצייר את התמונה באופן סימולטאני, משום שהכתיבה לינארית, אך הילד רואה את התמונה כולה — את הזקנות שיושבות בזמן השקיעה; שקט מעוצב בעיט שקפא מעליהן; פוזמק שנסרג (נסגר) מעליהן.⁵ הוא גם ראה את המעבר החד בין חוסר התנועה שלהן לבין זה שלפתע קמות כישות אחת ניגשות אליו נאנחו וכו'.

את כל זה ראה הילד. וזה תואם לרעיון שהשיר חזותי. בשיר נאמר שהילד התבונן. המלה 'התבונן' ככוללת חוץ מראיה גם את עיני ההבנה. יש להניח שהילד הבין את התמונה שראה, תפס את משמעות התמונה ואת המות המתקרב אל הזקנות, קלט את האימה בסיטואציה האמורה — ולכן התפרץ בבכי.⁶

5. פוזמק - גרב - קשור לכף הרגל. הפוזמק נסגר מעל ראשן. ובעצם סוגר עליהן מכף רגל עד ראש.
6. מעניין שהדובר בשיר רואה את התמונה באופן שלם יותר ומזוית ראייה יותר רחבה. הוא רואה את הילד שרואה את הזקנות במצבן האמור ואת כל הארועים מסביב.

תגובת הזקנות לאחר בכי הילד ניתנת להתפרש עפ"י מאמרה של ל' גולדברג בכך "שצורך האהבה של הזקנות (שהתעורר כאשר ראו את הילד, ולכן גם ניגשו אליו וכו') נשאר ללא תשובה — ראשית החיים ואחריתם לא היו למעגל של "השלמה".

הזקנה התביישה בפני הנעורים, והיא מפנה את המקום. הזקנות חומקות (בפאניקה) אל תוך הבית הלבן. להערכתך, הזקנה והילדות אינן יכולות לשכון בכפיפה אחת. זוית הראיה של הילד (שהוא בעל פרספקטיבה רחבה — הוא נמצא מולן וצופה בתמונה שנירקמה) שונה מזוית הראיה המוגבלת של הזקנות (שצופות אל נכחן). הן צופיות אל נכחן, אך הוא רואה נכוחה את פני העובדות. בכיו של הילד מדגיש את הניכור בין עולם הזקנה ועולם הילדות.

בשיר נוצרת אינטראקציה בין הזקנות והילד — הזקנות מסמלות קפאון, ניוון ואפטיה; ואילו הילד - דינמיות. הילד בהופעתו, גורם להתפוגגות הקפאון של הזקנות; ואילו קפאונן ותגובותיהן יוצרות אצל הילד ראקציה של בכי, וזה יוצר תנועה דינמית בשיר, ומביא את הזקנות למודעות (שהן מפחידות, מאיימות ואולי אף מיותרות) וצורך לפנות את מקומן.

השקט, שעוצב קודם כעיט שקפא במקומו, חוזר לשכון ליד הבית הלבן, ומופיע לאחר שהזקנות עזבו את הספסל. ואז "עלבון מתחוגג כעיט" — העיט, שחיכה לטרפו, חג סביב טרפו וחוגג חגיגתו — סעודתו מאזמנת לו.

שלוש הזקנות, המופיעות כישות אחת, מייצגות את הזיקנה שמפנה מקומה לצעירים. בשיר מסתיים מעגל החיים של הזקנה באקורד צורם ובתחושת עלבון. המסגרת המתפתחת מעצבת ומשתלבת בסגירת מעגל זה.

ולמשמעות המספר שלוש, ולמה דווקא שלוש זקנות — המספר שלוש אופיני בסיפורי עם. אפשרות אחת היא ששלוש הזקנות קשורות בשלוש המוריות שהן אלות הגורל. לפי המיתולוגיה המזרחית טוות את חוט חייו של האדם מרגע היולדו עד מותו. קלותו (הטווה), לחסיס מותחת את החוט ומאריכתו. אטרופוס (הבלתי נמנעת) מנתקת אותו בשעת המות (אנציקלופדיה העברית)

הקשר בין המספר שלוש ובין הזקנות והזקנה והמות הבלתי נמנע קשור גם בשירנו בענין הסריגה של הפוזמק שנסרג מעל ראשן. לפי מקור מיתולוגי אחר האלה השלישית מצביעה על שעון השמש — אף זה מתקשר בשירנו עם תאור השקיעה כצניפת זהב באופק מתגוללת. אף חידת ספינקס — שבונה בשלבים את חיי האדם מורכבת משלושה חלקים ואף ספינקס עצמו — שחד את החידה אף הוא בעל שלושה חלקים (פני אשה, גוף אריה, כנפי עוף) הספינקס טרף את מי שלא ידע לענות על

החידה.

ביהדות המספר שלוש מורה על שלימות, קביעות או חזקה — זימון בשלושה; שור מועד לאחר פעמיים; ומכאן לומדים אף שלוש שנות חזקה. בקהלת מופיע הפסוק "והחוט המשולש לא במהרה ינתק" (ד, ט"ב) — גם כן סמל לקביעות ולשלושה הקשורים בקשר חזק ואמיץ (אבן-שושן ערך חוט). המספר שלוש מורה על חוסר אינדיבידואליות ועל קביעות — יסוד אוניברסאלי קבוע.

יתכן שהזקנות נאבקות באופן פסיבי במות ע"י כך שהן יושבות יחד מגובשות ומלוכדות. מה שמכריע את מאבקן הוא בכי הילד, שמביא אותן למודעות הניכור בין עולם הזיקנה לבין עולם הילדות. מאבקן וצורך חייהן הסתיימו לאחר תגובת הילד.

מעגל חייהן נסגר, אך לא היה למעגל של השלמה. "חז"ל אמרו (אבות ד) "על כרחך אתה נולד, על כרחך אתה חי, על כרחך אתה מת, ועל כרחך אתה עתיד ליתן דין וחשבון". בשירנו חלקים מאימרה זו באים לידי ביטוי בחיי הזקנות ובמותן.⁷

ד"ר אהרן גפן

אלם לשון חדג

לאבי, ר' שמואל בן ר' שאלתיאל אייזיק פינטרבוש
ולאמי, חנה בת ר' אהרן גפן

הקובץ "שירים ופזמונות לילדים" של חיים נחמן ביאליק, המעוטר בידי נחום גוטמן,¹ נפוץ ומצוי בידי רבים. חלק מן השירים הולחן ומושר בפי ילדים ומתנגן מפי מבוגרים. כל הקוראים בו אינם מוציאים את זמנם לבטלה. גדולים וקטנים, אלה ואלה נהנים בו, ולעתים יעמיקו בו הגדולים ויחקרו בו, וכמו דינה שטרן במאמרה "גודלו אצבע ובכור שטן - מחקר בקטינה כל בו לח"נ ביאליק,² ואחרים.

אברונין דן ביפי שירי הילדים של ביאליק. הוא כתב על אחד משיריו על הדגים: "אבל חוץ מאלה יש למצוא אצלו, והוא חדוש רב, מתן קול לקול שאינו נשמע, הלא הוא הקוי פרפורי הדג בחכה. המשורר נותן את התפקיד לאות חי"ת כאות גרונית, שצריכה לצאת מן הגרון או החך של הדג שנצוד בחכה:

נפלת בפח	בן תולע? האח
רק עצל בן עצל	נלכדת אח
עליך יפסח	מפי לא תנצל

ובלועי החח	אך מה זה? מקדח
חח, הח, הח! ³	מרצע? אח אח
	אוי חכי, אוי חכה

אברונין לא ציטט את השיר כולו, אלא מה שנצרך לו להראות את תפקיד פרפורי הדג הניתן לאות חי"ת. זה הוא סוף השיר, שלא נעדר ממנו החרוז המסתיים באות חי"ת:

וימשך הדייג בחכה: בא קח
דג נוצץ ומפרפר - צלי אש על האח!⁴

הסופר המתרגם והחוקר אוריאל אופק דן גם הוא בשיריו של ביאליק לילדים, ואלו דבריו על שירי הדגים:
שלושה שירים קטנים הקדיש ביאליק למצוקותיהם של דגים, שהוצאו מן המים, וחרף נושאם המשותף, הביאם בספרו כשהם

1. תוצאת דביר תל-אביב.
2. מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ט, שבת תשמ"ו עמ' 67-88.
3. כנסת ג, עמ' 104.
4. שירים ופזמונות לילדים, עמ' מט.

7. מכיון שהגדרנו את השיר שיר חזותי ניתן לבקש מהתלמידים לצייר את התמונה שנקמת בשיר, או את התמונה והארוע.